

Jezus in de klassieke muziek (in de serie 'Jezus buiten de kerk')

Een heel groot deel van de religieuze muziek die over Jezus gaat, behoort tot het klassieke genre. Klassieke muziek is geschoolde muziek, is westers, is gecomponeerd volgens bepaalde regels (afspraken) en is meestal genoteerd, vastgelegd in muzieknotatie.

Ook in de popmuziek komt Jezus voor (daarover zal Kaj ten Voorde na de Kerst een presentatie geven) en in andere niet-westerse muziekgenres. Wij richten ons vanavond op Jezus in de klassieke muziek.

Ik ben benieuwd wat voor u het allermooiste, meest aansprekende muziekstuk over Jezus is. Misschien dat er na deze presentatie gelegenheid is om dat met elkaar uit te wisselen. Maar de kans dat uw favoriete Jezus-muziek in de komende presentatie ter sprake komt of ten gehore wordt gebracht is klein. De hoeveelheid klassieke muziekstukken over Jezus is immers enorm.

Mijn insteek voor vanavond is de context waarbinnen religieuze muziek over Jezus is ontstaan en waarvoor die muziek oorspronkelijk is bedoeld.

Veel klassieke muziek over Jezus is ontstaan in de liturgie, in de eredienst van de rooms-katholieke, anglicaanse en protestantse kerken. Het is liturgische muziek. Vanuit de kerk heeft deze liturgische muziek uiteindelijk zijn weg gevonden naar concertzalen en theaters, naar cd-opnames, radiozenders en YouTube-filmpjes. Maar dat is niet de enige manier waarop het is gegaan. We zullen zien vanavond, dat - vooral in de laatste eeuwen - klassieke muziek met een religieus thema ook buiten de kerk is ontstaan en ook expliciet voor uitvoeringen buiten de kerk is bedoeld.

Ik beperk mij in deze presentatie tot klassieke muziek over Jezus die gezongen wordt. Vocale muziek. Er is ook puur instrumentale klassieke muziek over Jezus, er zijn orgelwerken, strijkkwartetten, hele orkestwerken die over Jezus gaan. Omwille van de nodige begrenzing laten we die muziek nu buiten beschouwing.

In de vocale klassieke muziek over Jezus zijn drie categorieën te onderscheiden:

1. Op muziek gezette woorden tót Jezus (liederen, gebeden)
2. Op muziek gezette woorden óver Jezus (verhalen)
3. Op muziek gezette woorden ván Jezus (uitspraken en gesprekken)

Van alle drie de categorieën zal ik u een aantal muziekvoorbeelden laten horen vanavond. Bij de keuze van de muziekvoorbeelden heb ik me laten leiden door de volgende uitgangspunten:

- het fragment mag niet te lang duren
- ik wilde voorbeelden laten horen uit zowel de rooms-katholieke, als de anglicaanse en de evangelisch-lutherse traditie
- daarmee samenhangend wilde ik graag de talen Latijn, Frans, Duits en Engels laten klinken
- ik wilde muziek laten horen uit alle afgelopen vijf eeuwen
- en tenslotte heb ik die muziek gekozen, waarbij er wat te vertellen valt over de context: is het werk oorspronkelijk bedoeld voor de eredienst (voor binnen de kerk) of van meet of aan voor buiten de kerk.

1. Woorden gericht tót Jezus

1. De mis

De vaste, meestal gezongen onderdelen van de room-katholieke (en vaak ook protestantse) eredienst, worden samen de mis genoemd.

De onderdelen van de mis:

- Kyrië
- Gloria

- Credo
- Sanctus
- Agnus Dei

Eeuwenlang, tot in de middeleeuwen, werden deze onderdelen van de mis eenstemmig en onbegeleid gezongen in de kerk. In de tijd van de Renaissance kwam voor het eerst de meerstemmigheid op, de polyfonie. Vervolgens kwam daar ook de begeleiding door instrumenten bij, aanvankelijk alleen door het orgel en vervolgens ook met snaarinstrumenten, koper- en houtblazers. In de tijd van de barok werden de toonzettingen van de missen steeds uitgebreider en uitbundiger. Uiteindelijk, in de 18^e en 19^e eeuw, werden de composities van missen zo uitgebreid, dat ze niet meer in een kerkdienst pasten. Componisten gingen missen voor de concertzaal schrijven.

Als voorbeeld van een klassiek muziekstuk waarin tot Jezus wordt gezongen (wordt gebeden), wil ik u het *Agnus Dei* uit de *Harmoniemesse* (Houtblazersmis) van Joseph Haydn laten horen. In het *Agnus Dei* richt degene die zingt en richten degenen die betrokken luisteren, zich tot Jezus, die het Lam van God wordt genoemd (dat komt uit het evangelie van Johannes). Aan dit lam, dat de zonde van de wereld wegdraagt, wordt gevraagd om zich over ons te ontfermen.

Muziekvoorbeeld (1):

Joseph Haydn (1732-1809)

Agnus Dei uit de *Harmoniemesse* (3.04)

Tekst:

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,
miserere nobis.

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,
miserere nobis.

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,
(dona nobis pacem).

Vertaling:

Lam van God, dat de zonde van de wereld wegdraagt,
ontferm u over ons,
(geef ons vrede).

2. De requiemmis

Een speciale mis, bedoeld om een overledene te gedenken en voor zijn of haar eeuwige rust te bidden, is de *requiemmis* (*requiem* betekent rust).

Een nogal schrikwekkend onderdeel van de requiemmis is het *Dies Irae*, een tekst die gaat over 'de dag van het oordeel'. Wie het *Requiem* van Mozart kent, zal herkennen hoe heftig het er ook muzikaal aan toe kan gaan in dit *Dies Irae*. Het lied stamt uit de middeleeuwen. Het begint zo:

Dag des oordeels, dag des Heren.
Alles zal tot as verteren,
zoals de profeten leren.

Dag van schrik die aan zal breken
als de Rechter recht zal spreken
en het kwaad op aarde wreken (*Liedboek van de kerken, gezang 278:1,2*)

De Franse componist Gabriel Fauré was de eerste die deze angstaanjagende woorden moedwillig weglief uit zijn toonzetting van de requiemmis. Alleen de laatste regels van het *Dies Irae* behield hij, dat zijn de woorden *Pie Jesu Domine, dona eis requiem* (lieve Heer Jezus, schenk hen rust). Zijn voorbeeld om alleen de laatste regels van het *Dies Irae* te gebruiken, is door andere componisten gevolgd, en zo zijn er prachtige toonzettingen van het *Pie Jesu* ontstaan.

Zo'n *Pie Jesu* wil ik u nu laten horen. Het is van de hedendaagse componist Karl Jenkins, afkomstig uit Wales. Jenkins beweegt zich muzikaal tussen jazz, klassiek en pop. Zijn *Requiem* is overwegend klassiek te noemen.

Muziekvoorbeeld (2):

Karl Jenkins (1944)

Pie Jesu uit Requiem (4.36)

Tekst:

Pie Jesu Domine,
dona eis requiem,
sempiternam requiem.

Vertaling:

Lieve Heer Jezus,
schenk hen rust,
altijddurende rust.

Juist requiemmissen lenen zich voor uitvoeringen buiten de kerk. Bij herdenkingen, van oorlogen, van aanslagen of andere rampen, blijkt het aangrijpende, maar ook de schoonheid van deze muziek vaak troostend en samenbindend te werken. Er zijn ook requiemmissen die speciaal voor dit soort herdenkingen geschreven zijn.

2. Woorden óver Jezus

In de tweede categorie wordt er niet tót Jezus gezongen, maar over Jezus. Deze muziek is vooral verhalend en gaat over gebeurtenissen in het leven van Jezus, met name het begin, zijn geboorte en het eind, zijn lijden, dood en opstanding. Het grootste deel van deze muziek is dan ook verbonden met de twee grote christelijke feesten Kerstmis en Pasen.

2.1. Bij de geboorte van Jezus

2.1.1. Over cantates

Het eerste voorbeeld van kerstmuziek dat ik u wil laten horen, komt uit een cantate van Johann Sebastian Bach. Het is de cantate *Ich freue mich in dir*, geschreven voor de derde kerstdag. Een cantate is een muziekstuk voor één of meer zangstemmen met instrumentale begeleiding en soms met koor. In de lutherse eredienst hadden cantates een belangrijke plek. Anders dan Calvijn, die meende dat muziek in de kerk alleen maar afleidt van het Woord van God, was Luther van mening dat muziek de bijbel juist dichterbij de mensen brengt. Kerkmuziek, meerstemmig, met stem en instrument, is daarom in de lutherse traditie tot grote bloei gekomen. Tegenwoordig worden cantates zowel in de kerk, in cantatediensten en vespers, als in concerten uitgevoerd.

Laten we luisteren naar het openingskoor van de cantate *Ich freue mich in dir*, van de lutherse componist Johann Sebastian Bach. Tekst en melodie zijn van een bestaand kerstlied. Bach heeft het vierstemmig getoonzet en het versierd met een rijke instrumentale begeleiding.

Muziekvoorbeeld (3):

Johann Sebastian Bach (1685-1750)

Openingskoor uit de cantate *Ich freue mich in dir*, BWV 133 (3.51)

Tekst:

Ich freue mich in dir
und heisse dich willkommen.
Mein liebes Jesulein!
Du hast dir vorgenommen,
mein Brüderlein zu sein.
Ach, wie ein süsser Ton!
Wie freundlich sieht er aus,
der grosse Gottessohn.

Vertaling:

Ik verheug me in u
en heet u welkom.
Mijn lieve kleine Jezus!
Ge hebt u voorgenomen
mijn broertje te zijn.
Ach, wat een zoete klank!
Hoe vriendelijk ziet hij eruit,
de grote Zoon van God!

2.1.2. Over het oratorium

Gaat het over kerstmuziek, dan kan het eerste deel van de Messiah van Händel eigenlijk niet ontbreken. De Händelvereniging in het Gooi is alweer hard aan het oefenen voor uitvoeringen in de komende kersttijd, heb ik vernomen.

Van het begin af aan was de Messiah niet bedoeld voor de eredienst, niet bedoeld om te klinken binnen een liturgische setting. De Messiah is een oratorium, d.w.z. een muzikaal drama met een bijbelse of religieuze inhoud, maar anders dan een opera zonder acteerwerk, zonder kostuums of décors. In een oratorium speelt het koor een grote rol. Een oratorium wordt als concert in een theater of concertgebouw uitgevoerd.

De oratoria van Händel zijn misschien bijna per ongeluk in het theater terechtgekomen. De uitvoering van Händels nieuwe versie van het oratorium Esther werd door de bisschop van Londen verboden. Het kon dus in de kerk niet door gaan en daarom moest naar het theater worden uitgeweken. Laten we luisteren naar een klein stukje kerstverhaal uit het eerste deel van de Messiah.

Muziekvoorbeeld (4):

George Frideric Handel (1685-1759)

Recitatieven *There were shepherds, And the angel said unto them, And suddenly there was with the angel*

Koor *Glory to God in the highest* uit de Messiah (3.09)

Tekst:

There were shepherds abiding in the field,
keeping watch over their flock by night.
And lo, the angel of the Lord came upon them,
and the glory of the Lord shone round about them,
and they were sore afraid.
And the angel said unto them: 'Fear not,
for behold, I bring you good tidings of great joy,
which shall be to all people.
For unto you is born this day,
in the city of David, a Saviour,
which is Christ the Lord.'
And suddenly there was with the angel
a multitude of the heav'nly host,

praising God and saying:
'Glory to God in the highest, and peace on earth,
goodwill towards men.'
(*Lucas 2,8-14*)

Vertaling:
Er waren herders in het veld,
die des nachts de wacht hielden over hun kudde.
En zie, de engel des Heren stond bij hen
en de heerlijkheid des Heren omstraalde hen
en zij waren zeer bevreesd.
En de engel sprak tot hen: 'Vreest niet,
want zie, ik verkondig u grote blijdschap
die heel het volk zal ten deel vallen.
Want onder u is heden geboren,
in de stad van David, een Redder,
Christus de Heer.'
En plotseling was er bij de engel
een grote hemelse legermacht,
die God loofde met de woorden:
'Ere zij God in den hoge, vrede op aarde,
in de mensen een welbehagen.'
(*Lucas 2,8-14*)

2.2. Lijden, dood en opstanding van Jezus

2.2.1. Over *Passionen*, *Passions*, *Passies*

Als het gaat over het lijdensverhaal van Jezus in de klassieke muziek, dan denkt u waarschijnlijk onmiddellijk aan de Matthäus en Johannes Passion van Johann Sebastian Bach. De Matthäus werd voor het eerst uitgevoerd in de Thomaskirche in Leipzig, op Goede Vrijdag van het jaar 1727. De Johannes Passion drie jaar eerder.

Bach schaarde zich daarmee in een lange traditie. Al in de middeleeuwen werd het lijdensverhaal gezongen, aanvankelijk eenstemmig, zonder begeleiding, in het Latijn. Wel al met een rolverdeling: de priester zong de woorden van Christus en de diaken die van de Evangelist en de andere rollen.

Vanaf het midden van de 16^e eeuw ging men in de Lutherse kerk het lijdensverhaal in de volkstaal zingen en werden er koralen aan toegevoegd. Een eeuw later, in het midden van de 17^e eeuw was er een nieuwe vorm ontstaan: het 'passie-oratorium', dat elementen bevatte die van het oratorium overgenomen waren: aria's en recitatieven en instrumenten die de zang begeleidden. Dit type passie bereikte bij Johann Sebastian Bach zijn hoogtepunt.

Bijzonder is het, dat in deze en de vorige eeuw weer nieuwe passies geschreven zijn, door componisten als Sofia Gubaidulina (2000) en James MacMillan (2009).

Muziekvoorbeeld (5):

Arvo Pärt (1935)

Begijn van de *Passio Domini nostri Jesu Christi secundum Joannem* (1982) (4.10)

Tekst:

Passio Domini nostri Jesu Christi secundum Joannem.
Haec cum dixisset Jesus,
egressus est cum discipulis suis trans torrentem Cedron,
ubi erat hortus, in quem introivit ipse et discipulis eius.

Sciebat autem et Judas, qui tradebat eum, locum,
quia frequenter Jesus convenerat illuc cum discipulis eius.
Judas ergo, cum accepisset cohortem
et a pontificibus et phariseis ministros,
venit illuc cum lanternis et facibus et armis.
Jesus itaque sciens omnia, quae ventura erant super eum,
processit et dixit eis:
Quem quaeritis?
Responderunt ei:
Jesum Nazarenum.
Dicit eis Jesus:
Ego sum.
(*Johannes 18,1-5*)

Vertaling:

Nadat Jezus dit alles gezegd had,
ging hij met zijn leerlingen naar de overkant van de Kidronbeek.
Daar liep hij een olijfgaard in, met zijn leerlingen.
Judas, zijn verrader, kende deze plek ook,
want Jezus was er vaak met zijn leerlingen samengekomen.
Judas ging ernaartoe, samen met een cohort soldaten
en dienaren van de hogepriesters en de farizeeën.
Ze waren gewapend en droegen fakkels en lantaarns.
Jezus wist precies wat er met hem zou gebeuren.
Hij liep naar hen toe en vroeg:
'Wie zoeken jullie?'
Ze antwoordden:
'Jezus uit Nazaret.'
'Ik ben het,' zei Jezus.
(*Johannes 18,1-5*)

2.2.2. Over de zeven laatste woorden van Jezus aan het kruis

Een andere manier om in de week voor Pasen het lijdensverhaal te vertolken, was de concentratie op de zeven laatste zinnen die Jezus sprak toen hij aan het kruis hing. We gaan luisteren naar het allerlaatste woord 'Vader in uw handen beveel ik mijn geest', getoonzet door Heinrich Schütz. Of zijn *Sieben Worte Jesu Christi am Kreuz* een plek kregen in de liturgie is eigenlijk niet bekend. Het is heel goed mogelijk dat het gewoon als stichtelijke muziek werd uitgevoerd aan het hof van de graaf in wiens opdracht Schütz het werk schreef.

Muziekvoorbeeld (6):

Heinrich Schütz (1585-1672)
Und abermahl rief Jesus laut en Symphonia,
uit 'Die Sieben Worte Jesu Christi am Kreuz' SWV 478
(1.27) en (1.13)

Tekst:

Und abermal rief Jesus laut und sprach:
Vater, ich befehle meinen Geist in deine Hände!
Und als er das gesagt hat, neiget er dat Haupt
und gab seinen Geist auf.
(*Lucas 23,46*)

Vertaling

Nogmaals riep Jezus met luide stem:
Vader, in uw handen beveel ik mijn geest.
En toen hij dat gezegd had, neigde hij zijn hoofd
en gaf de geest.
(Lucas 23,46)

2.2.3. Paashymnen

Tenslotte een Paashymne, getoonzet door de Engelse componist Ralph Vaughan Williams, voor de liturgie van de Anglicaanse kerk.

Muziekvoorbeeld (7):

Ralph Vaughan Williams (1872-1958)

Easter Hymn (3.05)

Tekst:

Alleluya. Christe is now risen agayne
From His death and all His payne;
Therefore wyll we mery be
And rejoyse with Him gladly.
Kirieleyson.

Had He not risen agayne,
We had ben lost, this is playne;
But sen He is risen in dede,
Let us love Hym alle with spede.
Kireleyson.

Now is tyme of gladnesse,
To synge of the Lorde's goodnesse;
Therefore glad now wyll we be,
And rejoyse in Hym onely.
Kirieleyson.

Vertaling:

Halleluja! Christus is opgestaan
uit de dood en al zijn pijn.
Laten we daarom vrolijk zijn
met Hem verheugd en blijde zijn.
Kyrieleis.

Als hij niet was opgestaan
dan zouden wij zeker verloren gaan.
Maar nu hij verrezen is deze dag
beminnen wij hem met heel ons hart.
Kyrieleis.

Nu is het een vreugdetijd,
te zingen van Gods goedertierenheid,
dus laat ons heden blijde zijn
en ons verheugen in Hem alleen.
Kyrieleis.

3. Woorden ván Jezus

Na de op muziek gezette woorden tot Jezus (delen van de mis, gebeden) en woorden over Jezus (verhalen van zijn geboorte, lijden, dood en opstanding) nu de derde categorie: woorden van Jezus, uitspraken die hij deed bij ontmoetingen, leermomenten, gesprekken en discussies.

Veel van zulke uitspraken kennen we als **motetten**, bijbelteksten die in de eredienst gezongen worden, zowel in de rooms-katholieke, als in de lutherse, als in de anglicaanse tradities. Soms worden ze anders genoemd (bijvoorbeeld *anthems*).

De toonzetting van de bijbeltekst waar we nu naar gaan luisteren, van Thomas Tallis, is een contrafact, dat wil zeggen dat de tekst op een bestaande melodie is geplaatst. Jammer genoeg horen we alleen de inleiding van het verhaal. Het gesprek dat erop volgt, met Jezus' uitspraken daarin ontbreekt. Toen ik deze muziek voor vanavond uitzocht, was ik me daar niet van bewust. Ik wil het toch graag laten horen, omdat het zo prachtig vertellend gezongen wordt.

Muziekvoorbeeld (8):

Thomas Tallis (1505-1585)

When Jesus went into Simon the Pharisee's house (2.26)

Tekst:

When Jesus went into Simon the Pharisee's house and sat down at meat,
behold, a woman in the city which was a sinner,
as soon as she knew that Jesus sat at meat in the Pharisee's house,
she brought an alabaster box of ointment,
and stood at his feet behind him weeping,
and began to wash his feet with tears,
and did wipe them with the hairs of her head,
and kissed his feet, and anointed them with the ointment.

(Lucas 7,36-38)

Vertaling:

Jezus kwam in het huis van Simon de Farizeeër en ging aan tafel.
En zie, een vrouw die in de stad als zondares bekend stond,
bemerkte dat Hij aan tafel was in het huis van de Farizeeër.
En zij bracht een albasten kruik met mirre
en zij ging wenende achter hem staan, bij zijn voeten,
en begon met haar tranen zijn voeten nat te maken
en droogde ze af met haar hoofdhaar,
en kuste zijn voeten en zalfde ze met mirre.

(Lucas 7,36-38)

Johannes Brahms schreef zijn *Fest- und Gedenksprüche* niet voor de christelijke eredienst, maar om uit te voeren op nationale feest- en gedenkdagen. We gaan luisteren naar de tweede, *Wenn ein starker Gewappneter*.

Muziekvoorbeeld (9):

Johannes Brahms (1833-1897)

Wenn ein starker Gewappneter, uit *Fest- und Gedenksprüche* op.109 (2.59)

Tekst:

Wenn ein starker Gewappneter seinen Palast bewahret,
so bleibet das Seine mit Frieden.

Aber: ein jeglich Reich, so es mit ihm selbst uneins wird,
das wird wüste;
und ein Haus fället über das andere.
(Lucas 11,21;17b)

Vertaling:

Wanneer een sterke goed bewapende man zijn paleis bewaakt,
blijft zijn bezit in veiligheid.
Maar ieder koninkrijk dat tegen zichzelf verdeeld is,
gaat ten onder,
en het ene huis valt op het andere.

Tenslotte het allerlaatste muziekvoorbeeld: het gebed dat Jezus zijn volgelingen leerde en dat wij kennen als het *Onze Vader*. Het is van de Franse twintigste-eeuwse componist Maurice Duruflé.

Muziekvoorbeeld (11):

Maurice Duruflé (1902-1986)
Notre Père, op.14 (1.35)

Tekst:

Notre Père qui es aux cieux,
que ton nom soit sanctifié,
que ton règne vienne,
que ta volonté soit faite
sur la terre comme au ciel.
Donne nous aujourd'hui notre pain de ce jour,
pardonne-nous nos offenses
comme nous pardonnons aussi à ceux
qui nous ont offensés,
et ne nous soumetts pas à la tentation,
mais délivre-nous du mal.
(Matteüs 6,9-13)

Vertaling:

Onze Vader die in de hemelen zijt,
Uw naam worde geheiligd,
Uw koninkrijk kome,
Uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel.
Geef ons heden ons dagelijks brood,
en vergeef ons onze schulden,
gelijk ook wij vergeven
onze schuldenaren,
en leid ons niet in verzoeking
maar verlos ons van het kwaad.
(Matteüs 6,9-13)

Het verhaal van Jezus, getoonzet op klassieke muziek, klinkt buiten de kerk. We hebben geluisterd naar tien voorbeeldfragmenten.

Maar nu is de vraag: is het verhaal van Jezus buiten de kerk wel te verstaan en op waarde te schatten?

Als klassieke Jezus-muziek búiten de kerk ten gehore wordt gebracht, gaat het daar dan uiteindelijk om de muziek en is het verhaal maar bijzaak, of zijn verhaal en muziek op deze manier niet van elkaar los te maken?

Van harte wil ik u uitnodigen om hierover verder door te denken en met elkaar van gedachten te wisselen. Dat kan aan de hand van een vijftal vragen, die om deze kern heen cirkelen.

1. *Kun je zonder achtergrondinformatie (over het christelijk geloof) klassieke Jezus-muziek eigenlijk wel goed verstaan?*
2. *Geeft u bij de Matthäus Passion van Bach de voorkeur aan een kerk of aan een concertgebouw als plaats van uitvoering? Waarom?*
3. *Kan een niet-gelovige componist geloofwaardig muziek over Jezus schrijven (zoals bijvoorbeeld Vaughn Williams die zichzelf als agnost beschouwde)?*
4. *Helpt de schoonheid van de muziek om het verhaal van Jezus te verstaan (Luther) of leidt het van de boodschap af (Calvijn)? Wat is uw ervaring?*
5. *Vindt u het passend om bij een algemene herdenking (waar ook moslims, joden, niet-gelovigen aan deelnemen) een uitgesproken christelijke tekst muzikaal ten gehore te brengen?*

Met het neerleggen van deze vragen eindig ik mijn presentatie.
Ik dank u voor uw aandacht.